

Vivi Lena Andersen er mag. art. og ph.d.-stipendiat i forhistorisk arkæologi ved Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Københavns Museum, censor ved forhistorisk – og middelalderarkæologi og gæsteunderviser ved Københavns – og Århus Universitet. I sit magisterkonferensspeciale, ph.d.-afhandling, øvrige publikationer og som udstillingskurator og feltarkæolog beskæftiger hun sig med forskellige kulturhistoriske aspekter af affald og fodtøjets historie med arkæologiske observationer som udgangspunkt.

Keywords: Fodtøj, affald, gader, byhistorie, arkæologi.

SKO OG SKIDT

– i københavnernes fodspor i middelalder og tidlig moderne tid

I artiklen undersøges fodtøj i et affaldsperspektiv ud fra især arkæologiske fund af sko fra 1300-tallet til slutningen af 1700-tallet og det samtidige underlag i det offentlige rum. Formålet er at afsøge om fodtøjets udviklingshistorie var påvirket af de lokale gadeforhold herunder urenhed – med København som case.

Etymologien for ordet sko bliver almindeligvis beslægtet med det græske κεύθω (keuthō) „jeg skjuler“ og det germanske skōuha „dækkende skind“.¹ Ifølge nyere forskning er ordet sko uden klar etymologi, men germansk skōha synes at have et brugbart tilknytningspunkt i bevægelsesverbet skehan „bevæge sig, gå, ile“ samt „det, man bevæger sig/går på“.² Uanset hvilken fortolkning der anvendes, knytter ordet sig til noget funktionelt og fysisk, hvad enten det er foden, der bærer skoen, eller de ydre forhold, som skoen skal skærme af for.

---

1 Nielsen 1989, s. 375.

2 Seebold 1995, s. 744; Kroonen 2013, s. 446.

Der er talrige fysiske indflydelser, som kan påvirke grundlæggende funktioner i menneskets krop og sind, og der er uundgåelige temporale forandringer i naturens cyklus såvel som i mennesket selv, hvor tingen må tilpasses, eller tilstanden anfægtes eller ignoreres.³ De fysiske omstændigheder forcerer respons og tilpasning, men er samtidig del af en kompliceret balance mellem valg og behov. I denne artikel er der fokus på fodtøjets fysiologiske funktionsbredde og de ydre påvirkninger, som det var udsat for. I det følgende sættes fokus på de fysiske forhold, som fodtøjet var en meget konkret del af såsom materialet, skoen var fremstillet af, miljøet, de skulle tilpasses, og underlaget, skoen betrådte – herunder gadens urenlighed.

I middelalderen og tidlig moderne tid steg affaldsmængden i takt med indbyggertallet i København.⁴ Byen voksede helt bogstaveligt i højden såvel som i omkreds ud af de uundgåelige levn af livet i byen. De mange klager og forordninger i samtiden vidner om, at affaldet ikke kun blev anvendt som fundamenter til nye bydele og som materiale til opfyldning af sløjfede voldgravspartier og vådområder, men også var et problem for indbyggerne at leve i og med. Når affaldet befandt sig i byrummet, hvor folk færdedes, kunne urenligheden stå i vejen for ubesværet færdsel rundt i byen såvel som „smitte“ omgivelserne ved dets blotte tilstedeværelse på et mere abstrakt plan.

Fødder og fodtøj har været den kropsdel og ting, som dagligt var i direkte kontakt med byens urene underlag, og det er derfor interessant at undersøge københavnernes fodtøj som en potentiel teknologi til håndtering af eller respons på urenligheden og andre ydre påvirkninger i byen. Kan man se problematikker omkring urenlighed, brolægningstype og miljø afspejlet i sko? Var sko konstrueret med affaldsomstændighederne for øje? Eller var skoens design og materialer helt upåvirket af fysiske udfordringer? Kort sagt: Har gadernes tilstand og urenlighed påvirket måden, fodtøj blev designet og brugt på?⁵

Metodisk indebærer besvarelsen af dette spørgsmål her en genstandsbiografisk tilgang, der er kendetegnende for material culture studies via kortlægning af de anvendte skotyper, samt naturvidenskabelige, håndværksmæssige og eksperimentalarkeologiske analyser af fodtøjets materiale, holdbarhed og brug. I denne henseende er arkæologisk fundne sko særligt velegnede at studere, fordi der ofte er tale om fund af brugte og slidte hverdagssko, der tilmed repræsenterer et meget bredt udsnit af den københavnske befolkning. Københavns Museum har med de seneste års store arkæologiske udgravninger i København en væsentlig samling at basere en sådan undersøgelse på.⁶ Den nærværende undersøgelse bygger på

---

3 Bennet 1983, s. 73; Hodder 2011, s. 181; 2014, s. 24.

4 Andersen 2012, s. 80.

5 Spørgsmålet er en del af mit igangværende ph.d.-projekt ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet med titlen „Mellem brosten, knyster, skolæst og mode“.

6 Andersen, s. 2013.

Illustration 1. Til venstre en vendsydet, étstålet barnestøvle fra 1300-tallet. Til højre en randsydet, højhælet herresko fra 1600-tallet. Foto: Vivi Lena Andersen.

data bestående af 8.361 fragmenter af sko, fordelt på 2.306 genstandsnumre, der stammer fra fire forskellige udgravningslokaliteter i København: Rådhuspladsen, Kongens Nytorv, Krøyers Plads og Mærskes hovedsæde på Esplanaden i Frederiksstad.⁷ Skoene er fundet blandt andet husholdnings- og produktionsaffald i kontekster, hvor store mængder affald til forskellige tider er blevet indsamlet og deponeret som opfyldning af vådområder og voldgrav og som fundament til byudvidelse. Affaldet og de udvalgte lokaliteters placering repræsenterer tilsammen hele byen og det bredest mulige udsnit af Københavns indbyggere. Høj som lav. De fundne sko består af læder, træ og tekstil og dækker perioden 1300-1800, der også udgør afgrænsningen for den periode, som artiklen her omhandler.

Der er to primære konstruktionsteknikker, som gør sig gældende for langt størsteparten af skoene fra henholdsvis middelalder og tidlig moderne tid: vendsyede sko og randsyede sko. Vendsyede sko er karakteristiske for middelalderen og kunne i deres simpleste form bestå af kun to dele: en sål og et overlæder, der blev syet sammen med skoens indersider vendende udad og derefter vendt.⁸ Randsyning udviklede sig i løbet af 1500-tallet og blev den mest anvendte teknik til fremstilling af sko fra 1600 og frem.⁹ Teknikken har sit navn efter den strimmelrand, som forbandt overlæderet og sålen og gav den bedre mulighed for at fæstne flere lag af såler samt tilføje træ- eller læderhæl på skoen (se eksempler i ill.1).

7 Rådhuspladsen KBM 3827, Kongens Nytorv KBM 3829, Krøyers Plads KBM 3967 og Esplanaden 50 KBM 2307. Ud over de nævnte er sko fra ældre udgravninger i henholdsvis Københavns Museums og Nationalmuseets samlinger blevet gennemgået for at teste og sikre, at tolkninger og resultater er gældende for København generelt og ikke blot er karakteristisk for de pågældende udgravningers fundmateriale.

8 Koch 1990, s. 16ff.

9 Jävfert 1938, s. 120.

Underlaget

Nederlandske Pieter Camper noterede sig i 1782 vigtigheden af skoens tilpasning til det lokale underlag: „Experience and reflection soon led me to the conclusion that the shoe adapted to one town may not be so well suited to another. A shoe, for example fitted for the Hague, is not so for Amsterdam (...)“.¹⁰ Ligesom klimaet stiller underlagets tilstand krav til fodtøjet.¹¹ Hvilke forhold var så kendetegnende for København?

Gadebelægningen og dens udvikling i København er et område, der endnu ikke arkæologiske er kortlagt til fulde, men Hanne Dahlerup Koch har tidligere belyst middelalderens vejteknologi i ni af de danske middelalderbyer ud fra de arkæologiske udgravninger.¹² Her fandt hun frem til, at belægningen først og fremmest bestod af den simple form med et udspreedt stenlag af mindre sten lagt direkte på undergrunden, og den blev fra 1300 almindelig vejbelægning på de fleste bygader.¹³ Opdeling af gadens trafik med fortov og rendestene blev etableret i løbet af 1400-tallet. Fortovene var højere end gaden og dermed hævet over gadeskidt, hvilket var en fordel for fodtøjet.¹⁴ Efterhånden – mod middelalderens slutning – blev vejteknologien mere avanceret, og regulære brolægninger blev etableret på de mest befærdede færdselsårer i byen.¹⁵ Disse iagttagelser stemmer overens med det generelle indtryk af den københavnske belægning. For nyligt fremkom eksempelvis en stenbelægning over en længere strækning af Nørregade fra Bispetorvet til Gammeltorv bestående af mindre sten lagt i ét lag direkte på undergrunden.¹⁶ Belægningen er genstandstypologisk dateret til 1300-/1400-tallet. Der fremkom også partier af en senere vejbelægning, hvor stenene var tilhugget og anbragt enkeltvis. I forbindelse med metroudgravningen på Kongens Nytorv fremkom dele af brolægninger fra voldgaden i tilslutning til Østerport, gadelevn i Lille Kongensgade samt dele af de veje, som er forløbet fra byens østlige arealer og ud til det nuværende Kongens Nytorv.¹⁷ Belægningerne dækkede en periode fra det tidlige 1200-tal og frem til ca. 1650. Samtlige var stenlægninger bestående af grus, småsten, flint, mindre teglfragmenter, mørtel og knogle blandet med sand, silt og ler, og nogle områder havde et højt indhold af nedbrudt organisk materiale såsom grene og strå. Vejen gennem den gamle Østerport viste hjulspor i midten af

---

10 Camper 1782, 1 i oversættelse af Dowie 1861.

11 Bennet 1983; Thage 2013, s. 135.

12 De ni byer blev udvalgt blandt de byer, som var del af Projekt Middelalderbyen: Roskilde, Næstved, Svendborg, Odense, Ribe, Horsens, Aarhus, Viborg og Aalborg. Koch 2000, s. 239ff.

13 Koch 2000, s. 248f, 254.

14 Koch 2000, 256ff.

15 Koch 2000, 251.

16 Personlig korrespondance med Mikkel B. Siebken og Jane Jark Jensen fra Københavns Museum 20. og 21. april 2016.

17 Personlig korrespondance med Morten Steineke fra Københavns Museum 18. april og 4. maj 2016.

vejen med højere liggende gangarealer/fortov i begge sider. I 1500-tallet blev stenlægningen suppleret af en egentlig brolægning, og på den vis fulgte den københavnske gadebelægning de overordnede tendenser i de danske middelalderbyer.

Skriftlige kilder beskriver, at enhver selv skulle brolægge ud for sin grund, og det førte angiveligt til et uensartet resultat og udseende.¹⁸ I 1700-tallet skildres byen som slet brolagt, meget snavset og gaderne opfyldte med urenlighed, opkørte og ujævne.¹⁹ Gaden var nu højest på midten, så regnvand kunne løbe ned i rendestenen, men hvis rendestenen var stoppet med skidt og skarn, kunne vandet ikke ledes bort.²⁰ Den af kongen nedsatte Bygningskommission bemærkede i 1776, at „Stenbroen bliver i en hast fuld af Huller og Gaderne ved et par Dages Regn af den imellem Stenene idelig opstigende Dynd, saa urene at Kiøbenhavn i dette Fag nærmere ligner en sølagtig Landsbye (...)“.²¹ Først fra 1777 blev ordningen med de private grundejeres vedligeholdelse af gadebelægningen i København ændret til fordel for en fælles finansiering, hvor alle byens borgere deltog, men gadebelægningen var fortsat udfordret på grund af byens stigende indbyggertal og problemer med at holde affaldet væk fra gaderne.²² Trods forbud henlagde indbyggerne skarn, grus og anden urenlighed i dynger på gaderne frem for at lade det bortkøre, og ved arkæologiske udgravninger af de gamle gadeforløb ses en kontinuerlig aflejring af stald-, husholdnings- og værkstedsaffald samt natrenovation.²³ Samfundskritikeren N.D. Riegels var en af de mange, som kommenterede på affaldshåndteringen i København. I *Kjøbenhavns Skilderie* 1786 beskrev han gaderne på satirisk vis som så bløde som slam af affald, at man kunne gå på gaden uden at støde sine ligtorne.²⁴ Når gader på regnfulde dage havde omdannet sig til et pløre, har det udfordret fodtøjets funktion som fodens beskytter, men også mennesket som skoens beskytter, da forholdene har krævet påpasselighed med hensyn til, hvor foden blev sat, for at skåne skoen og ikke forkorte dens levetid unødigt. Jævnfør klager og forordninger på området må vi formode, at gadeforholdene har været så kritisable, at det har udfordret fodtøjet såvel som fodgænger. Dette gælder vel at mærke også dem, der slet ikke ejede sko at bære.

På bare fødder

Det er vanskeligt at forestille sig, at man i byen har færdedes barfodet. Ikke desto mindre ser vi barfodede skæbner portrætteret i billedkunsten. Men har det over-

---

18 Nielsen 1885, 368ff, *Københavns Diplomatarium* II 408–09 og V 300–1.

19 Bruun 1890, s. 424f

20 Wiene 2013, s. 134.

21 Brolægningsskommissionens arkiv 1774–1819.

22 Koch 2000, s. 287.

23 Kristensen 1999, s. 69; Olsson 1999, s. 62; Koch 2000, s. 269; Jörpeland 2001.

24 Riegels 1786.

hovedet været fysisk muligt at undvære fodtøjet i København hele året igennem på den tid, og hvem var det, der måtte undvære?

Fra ca. 1400 til ca. 1850 var jordens klima præget af „den lille istid“, der gik hårdt ud over Skandinavien – især i de koldeste og vådeste århundreder, 1500- og 1600-tallet.²⁵ I frostvejr er det vigtigt, at fødderne holdes varme, for ved lave temperaturer svigter den automatiske temperaturregulering, og sansenerverne i fødderne og de motoriske nerver til føddernes muskler lammes, hvilket kan føre til forfrysninger i fødderne med tab af tæer som konsekvens.²⁶ Det er vanskeligt for et moderne menneske i den vestlige verden at se datidens fodtøj som et tilstrækkeligt hjælpemiddel og værn mod kulde og gadens søle, men at bære sko er, når alt kommer til alt, ikke almindeligt i et globalt perspektiv og ikke nødvendigvis afgørende for overlevelse for alle. Der findes folk i Danmark den dag i dag, som har vænnet sig fra at bruge sko, og som har bare fødder hele året, ligesom der findes folkeslag i langt koldere egne af verden, for hvem fodtøj ikke er nødvendigt for overlevelse.²⁷ Fra naturens side udvikles hård hud under fodsålen, og fødderne hærdes med tiden gennem slid.²⁸ Vi kan derfor godt regne med, at det tidligere ikke har været ualmindeligt for en del af befolkningen at gå barfodet året rundt, og at akklimatisering og tilvænnning var lige så vigtig som beskyttelse via fodtøj.²⁹

Ved gennemgang af kalkmalerier fra det middelalderlige Danmark ses de fleste figurer med sko på fødderne, men en del er afbildet med bare fødder såsom Adam og Eva i Paradisets Have før syndefaldet, engle, nydøbte, afdøde på vej til enten Himmerige eller Helvede samt de mere jordisk relaterede afbildninger af munke, børn i skole og forbrydere i galgen, krøblinge og tiggere.³⁰

I billedkunsten i øvrigt præsenteres vi oftest for de bare fødder i relation til fattige og børn.³¹ I ill. 2, der skildrer byliv i København omkring 1780, tilhører de bare fødder en skikkelse i pjalter, der er både fattig og barn. Det generelle billede i Nordvesteuropa er, at antallet af arkæologisk fundne barnesko er meget mindre end antallet af voksensko (mere, end hvad den faktiske demografiske fordeling sandsynligvis har været), og det tyder på, at børn jævnligt kan have gået barfodet.³² Selvom sko basalt set ikke er så livsnødvendige for overlevelse, men dog en fordel, så er alternativet, de nøgne fødder, et fænomen med stærke sociale og negative konnotationer. Således kan sko anses for nødvendige for mennesket af mere end fysiologiske grunde. Gennem historien har fraværet af sko været indi-

25 Behringer 2011, s. 85ff; Sørensen 2014, s. 32.

26 Bennet 1983, s. 75ff; Thage 2013, s. 160.

27 Holle 2010.

28 Andersen 1953, s. 21.

29 Sørensen 1927, s. 3; Koch 1990, s. 77.

30 Broby-Johansen 1947, 86, 174; Hastrup 1989, 16. Gennemgang foretaget via www.kalkmalerier.dk.

31 Mould 2015, s. 132f.

32 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 11.

Illustration 2. Københavnerne på Nytorv ca. 1780 med sko, tøfler, træsko og støvler på fødderne. En dreng i pjalter i billedets nederste venstre hjørne har dog bare fødder. At have bare fødder i det urbane, offentlige rum har været en udfordring – både fysisk og socialt. Kone i halsjern ved kagen. Ukendt kunstner, Københavns Museum.

kation på fattigdom, ydmyghed, slaveri og underkastelse.³³ Sko fungerer både bogstaveligt og symbolsk som grænse mellem rent og urent og som beskytter af mere end blot den fysiske fod. Sko er ikke kun filter for det urene på underlaget, som skoene betræder, eller andre udefrakommende fysiske trusler såsom klimaet. Det er også filter for det forurenende, som kan skade selvet og den sociale orden. Skoene vil i Mary Douglas' perspektiv være en genstand, der anvendes til at kontrollere og organisere det urene og skabe og opretholde orden.³⁴ Dette gælder også, når gadens urenlighed skal kontrolleres, og her er det at bære sko en respons på de uordentlige og vanærende forhold. Vi kan ikke sige, hvor stor en andel af københavnerne, der gik barfodede på gaden, men vi kan antage, at især voksne så vidt muligt forsøgte at undgå denne fornedrelse, idet det indskrænkede deres muligheder i samfundet. De fundne sko fra især 1600- og 1700-tallet vidner om en udpræget reparations- og genbrugspraksis, der gav byens trængte skæbner mulighed for at komme i besiddelse af sko.³⁵ Aflagte og slidte, men dog sko.

Skoen er ladet med...

En tings råmateriale vil grundlæggende være bestemt ud fra miljø, klima og ressourcer og med hensyn til, hvad materialet skal kunne præstere.³⁶ Læder var et gennemgående og essentielt materiale for de københavnske indbyggers hverdagsfodtøj til både mænd, kvinder og børn. For at finde frem til, hvilke arter fodtøjet i København blev fremstillet af, udsatte jeg skolæderet for hårsækanalyse og artsidentificerede ved hjælp af et digitalt mikroskopkamera. Hvert dyr bærer signaturen fra sin art i sin hud. Håret, der engang voksede på dyret, voksede fra

---

33 Sampson 2016, s. 133.

34 Douglas 2006 [1966]; Sampson 2016, s. 137.

35 Andersen 2014.

36 Mauss 2006, s. 127; Thomson 2006, s. 1.

rørformede strukturer kendt som hårsække, og det mønster, de danner, kaldes hårsækmønster.³⁷

For København har koen været det vigtigste dyr til skofremstilling i både middelalder og tidlig moderne tid. Kohud er fra forhistorisk tid til nutid den mest populære skindtype til fremstilling af sko, fordi det er kendetegnet som fast, tykt, solidt og stærkt.³⁸ Kalveskind er også stærkt, men er tillige blødt og glat og har en æstetisk såvel som sanselig værdi, da det føles blødt og behageligt mod huden. Hårsækanalyserne viste, at overlæderet på især finere og lettere hverdagssko kunne være af kalv eller af det tyndere bugskind fra ko. Sålen skulle være kraftigere for at modstå slitage, mens overdelens læder med fordel kunne være tyndere for at være fleksibelt.³⁹

Andelen af ged/får er lille, når det kommer til skind til sko. Det anvendes traditionelt til mere luksuriøst fodtøj, og der ses kun få eksempler på skindtypen i de arkæologisk fundne sko fra København.⁴⁰ Ved udgravningen på Esplanaden 50 fandt vi filtsål og rødt overlæder af ged/får fra en sko til et spædbarn. De øvrige sko af ged/får skal findes i Nationalmuseets samling, hvoriblandt der er en større samling af finere damesko fra 1700-tallets København. Dette peger på, at skindet fra ged/får også i København var forbeholdt det luksuriøse fodtøj, og dermed ses en social forskel alene ud fra den dyreart, der lagde skind til skoen.

„De korset- og krinolineklædte damer på styltehæle må bevæge sig med yderste forsigtighed. De går aldrig ud – lædersko forekommer ikke (...)“, skrev Broby-Johansen på baggrund af sine dragtstudier fra 1700-tallets billedkunst,⁴¹ ligesom McDowell noterede sig, at: „Brocade, velvet, and tapestry shoes (...) have survived in so much greater numbers than leather shoes that it must be assumed that the latter were exceptional for women“.⁴² Denne iagttagelse er baseret på museers skosamlinger bestående af sko især fra 1600- og 1700-tallet, der ikke er fremkommet arkæologisk og aldrig er blevet slidt og kasseret. Der er tale om fine, højhælede sko, der oftest er af gedeskind beklædt med broderet silke, og ud fra det forudsættes, at kvinder ikke gik på gaden. Ræsonnementet er, at fodtøjets materiale og konstruktion ikke ville egne sig til det i praksis. De arkæologisk fundne hverdagssko adskiller sig væsentligt fra dette billede. De er konstrueret af et langt mere robust læder, har ofte lavere og bredere hæle, og ud fra slidsporsmønsteret at dømme så har de kvindelige ejere bestemt betrådt de københavnske gader og stræder med dem på fødderne på samme vis, som herrerne var mobile i byen i

37 Michel 2014, s. 31.

38 Hatting 1999, s. 113; Goubitz, van Driel–Murray & Groenman–van Waateringe 2001, s. 29; Michel 2014, s. 30.

39 Fasol 1954, s. 49; Thomson 2006, s. 2.

40 Swann 2010, s. 16.

41 Broby-Johansen 2000, s. 165.

42 McDowell 1989, s. 32.

deres sko. Skoene af silke og lignende sartere materialer har formentlig været til festlige lejligheder.⁴³

Et andet iøjefaldende træk ved de københavnske sko er, at så godt som alle sko fra 1600-tallets sidste halvdel er ruskindssko. Det vil sige, at overdelen (overlæder og bagstykke) har kødsiden af skindet udad. Ruskindssko var generelt populære i Europa i 1600-tallets sidste halvdel, men de tilskrives ofte overklassen og som eksklusivt modefænomen forbeholdt de få. Men andelen af ruskindssko i København er så markant højere (kun ganske få procent af det samlede fundbillede fra 1600-tallets midte viser sko med narvside udad), at det ikke kun kan være forbeholdt overklassen her. Var det en mode, der blev adapteret i sådan et omfang, at det bredte sig til alle klasser? Var de ikke så eksklusive, som vi tror? Umiddelbart er ruskindssko upraktiske, fordi kødsiden af skindet er sart over for smuds og væde og ikke er så vejrbestandig som narvsiden. Ruskind bliver gerne fremhævet for dets taktile kvaliteter i form af en fløjsblød overflade, og ét af argumenterne for dette skinds høje værdi er, at det kræver ekstra tid, umage og kunnen fra garverens side at rense og skrabe kødsiden så fint, at den kan gøre sig standsmæssigt som synlig overflade på eksempelvis en sko.

Hvordan skindet er garvet, har stor indflydelse på læderets holdbarhed.⁴⁴ Ved garvning bliver tanniner tilføjet, så netværket i skindet bliver mere resistent over for udefrakommende påvirkninger såsom vand og mikroorganismer. Læderets egenskaber inkluderer fleksibilitet, styrke modstandsdygtighed, og det er varmeisolerende og vandafvisende.⁴⁵ Ser vi på de fundne sko fra København fra de forskellige århundreder, så er middelalderens sko generelt langt mere nedbrudte, end eksempelvis 1600- og 1700-tallets sko er. Her skal tages forbehold for, at de yngre sko givetvis ikke har ligget så længe i jorden som de ældre, så at det yngre er bedre bevaret end det ældre materiale er ikke overraskende. Alligevel må en del af nedbrydningsgraden tilskrives de metoder, som man ved hjælp af garvning har forsøgt at konservere skindet med, og skindet, brugt til skoene fra især 1600- og 1700-tallet, er i væsentlig bedre stand end fra de foregående århundreder.⁴⁶ Dette tyder på en forbedring af garvemethode og måske også på mere stabile forhold omkring garveprocessen, der tillod læderet den påkrævede lange tids garvning. Dertil kommer, at fodtøjet fra tidlig moderne tid er konstrueret stærkere med randsyning og hæle, som er sammensat af træpløkker, der ikke forgår så let som en sytråd. Middelalderskoenes generelle ringe tilstand kan tilskrives ujævnt

---

43 Andersen 1977, 34.

44 Madsen 1994, s. 110f.

45 Thomsson 2006, s. 1; Andersson 2013, s. 32; Schmidt 2013, s. 4; Harris 2014, s. 13; Michel 2014, s. 27ff.

46 Volken 2014, s. 39.

håndværk/bearbejdning af læder, men også som følge af intensivt brug og gadernes tilstand.⁴⁷

Værnemidler – støvler og isolering

Isolering i form af beklædning er medvirkende til at bibeholde den varme, som allerede findes i kroppen, samt holde vand ude, og i dag trækker vi i højskaftede støvler, når sneen og temperaturen falder. Støvler med højt skaft fundet ved arkæologiske udgravninger er dog ganske få.⁴⁸ Samme mønster tegner sig mange andre steder, herunder Danmark og København.⁴⁹ Ud fra billedkunsten og de skriftlige kilder må andelen af støvler givetvis have været større, end hvad fundene viser, på grund af genanvendelse af skaftlæderet, der gør typen vanskeligere at genkende i et fundmateriale. Men meget tyder på, at de bekostelige støvler blev brugt af et mindretal i relation til erhverv og rang og ikke var udbredt som fodens værn for alle.⁵⁰

Fedt og olie har man utvivlsomt brugt til at imprægnere lædersko med og holde vand stangen. Internationalt set kendes dog ikke mange eksempler på, hvordan man forede sko, fordi foringsmaterialet ofte ikke er bevaret.⁵¹ Men fra København fandtes en del eksempler på indlægssåler af filt, enkelte af uldtekstil samt en sål med pels. Fundne dragtdele vidner endda om, hvorfra materialet til indlægssåler kunne stamme. Der er blevet observeret sålformede udskæringer på dragtdele såsom skyggen af filthatte. Så for til sko indgik i en genanvendelsespraksis af kasseret beklædning. I en 1600-talstøffel fandtes løst fyld i hulrummet mellem overlæder og bindsål, af hvad der vurderes til at være fine høvlspåner af birkebark.⁵² Fra København fremkom også en damesko fra 1600-tallet med et intakt lag af bark mellem bindsål og mellemsål. Bark har isolerende effekt og har beskyttet mod kulde og vand fra underlaget.⁵³

Samlet set er der tale om en måde at værne fødderne ved at isolere og fore sko på en skjult facon, så skoene i øvrigt ikke afveg i udseende fra de øvrige skotyper. Derudover synes det påfaldende, at langt størstedelen af de fundne typer af forstammer fra sko fra 1600-tallet. Behovet for foring kan hænge sammen med de klimatiske forhold, hvor den lille istid især i 1600-tallet udfordrede de københavnske indbyggere, men det kan også være en teknologisk respons på andre forhold omkring underlaget – såsom særligt flydende urenlighed og spildevand.

47 Atzbach 2006, s. 3.

48 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 230.

49 Egan 2005, s. 22.

50 Jäfvvert 1938, s. 38, s. 59; Quinn 2010, s. 12; Evans & Mould 2013, s. 86.

51 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 30.

52 Personlig kommentar fra arkæobotaniker Annine Moltsen ved Natur & Kultur, 6. maj 2016.

53 Swann 2001, s. 15.

Mellem underlag og fod

For nogle skos vedkommende kunne man på afstand ikke se alle deres ilagte værnende kvaliteter. Der var dog typer og tekniske anordninger, som tydeligt havde en funktion i relation til underlaget ved at skabe afstand mellem kolde, våde, smudsige underlag og foden.

Bedst kendt er formentlig patinen, som var en art galoche af træ, der fæstnedes til skoen. I litteraturen om europæiske sko beskrives træpatiner ofte som ordinære oversko fra 1300-tallets slutning til 1400-tallets slutning.⁵⁴ Patinerne hævdede foden og skoen over gadens smuds og søle, men de var også nyttige i regnvejrtil at holde fødderne tørre samt skabe afstand til et koldt underlag. Men da vi så sjældent finder dem trods gode bevaringsforhold, er det vanskeligt at estimere, hvor udbredte de var i byen i forhold til de andre typer af fodtøj.⁵⁵ Trods ekstensive udgravninger langs kysten og havnen i København og i byens voldgrave, hvor man kunne forvente at finde tabte patiner/træsko/trætøfler, ses ikke flere eller mere intakte træpatiner end i resten af byen. Som vi kan se på de mange hverdagssko, vi finder, så er de alle blevet flittigt brugt og slidt efter friktion mod groft underlag. Hvis brugen af patiner var udbredt, ville den form for slitagegrad ikke forekomme. Det er altså tvivlsomt, om de nu også var så almindelige.

Ved gennemgang af Danmarks kalkmalerier er der kun noteret fire figurer, der bærer patiner, og fire, der bærer træsko.⁵⁶ Træskoene ses på mandlige figurer, der forestiller en djævel, fabelfigur, mand, der pisker Jesus på korset, og en mand, der har taget sin ene træsko af og holder den, som skulle han til at kaste den. Hvad patiner angår, bliver det ene par båret af en djævel, det andet af en af de hellige tre konger, Melchior, det tredje af en velklædt mandsperson og det sidste af et bevæbnet vildsvin.⁵⁷ Træskoene indgår tydeligt i negativt ladede skildringer ligesom patinerne, men sidstnævnte sættes også i relation til finere folk.⁵⁸ Uanset de sociale tilhørsforhold så er skoene af træ et særsyn i både den danske billedkunst såvel som i de fysiske levn. Ifølge June Swann er dette særsyn retvisende for den faktiske brug af patiner i dette område. Swann mener, at patiner var sjældne i Skandinavien i sammenligning med det øvrige Europa, og hun har foreslået, at fravalget skyldtes, at patinerne var upraktiske i skandinavisk kontekst på grund af klimaet.⁵⁹ Ved gang i høj sne er de klodsede, de kan nemt tabes, og sneen sætter sig fast til træet, så man går med klumper af sne under skoene.⁶⁰ De høje træpati-

---

54 Oksen 2000, s. 20, 31; Grew & de Neergaard 2006, s. 91; Shawcross 2014, s. 36.

55 Baart 1977, s. 89f; Wubs-Mrozewicz 2005, 21.

56 Stoklund 2003, s. 136f. Gennemgang via www.kalkmalerier.dk.

57 Saxtorph 1997, s. 188f.

58 Saxtorph 1997, s. 78f.

59 Swann 2010, s. 20.

60 Noorlander 1978, s. 13.

Illustration 3.
Dametrættøffel fra
1700-tallets København
med overlæder og hæl af
læder og sål af træ. Syner
ikke af meget og har
sandsynligvis tilhørt en
jævn kvinde, men typen
er et særsyn blandt de
bevarede sko fra fortidens
København. Foto: Vivi Lena
Andersen

ner var altså ikke egnede til de lokale klimatiske forhold og underlag og var derfor formentlig ikke så udbredte her i middelalderen.

Fra 1500-, 1600- og 1700-tallets København har vi også ganske få fund af træsko og trættøfler. Sko af træ beskrives traditionelt som meget almindelige til jævne folk.⁶¹ Alligevel hører de til sjældenhederne på trods af særligt gode jordforhold for bevaring af træ. Goubitz, van Driel-Murray og Groenman-van Waaterringe vurderer, at træsko ikke blev brugt i stor skala i byerne, og at det ikke forklarer det proportionelt store fravær, at nogle er endt som brændsel.⁶² Man kan også stille spørgsmålet, hvorfor de mange træhæle fra læderfodtøjet i 1600- og 1700-tallet undgik flammerne og blev smidt ud, hvis træskoene samtidig så konsekvent og nøjsomt gik op i røg. (Se eksempel på trættøffel i ill. 3). På skrift synes sko af træ at have gjort sig mere bemærket. Polakken Jan Pasek, som var i Danmark med de polske hjælpetropper i 1659, noterede, at danskerne ikke kun på landet, men også i byerne bar sko af træ, dog ikke fruentimmer af højere stand, hvormed de gør så stor larm, at man næppe kan høre en anden tale.⁶³ Om denne beskrivelse også gjaldt København vides ikke, men skotypens sociale betydninger er interessant.

Det er altid problematisk at tolke ud fra fravær, men det er værd at notere, at læderpatinerne fra 1400-tallet også er et særsyn i København. Der er tilsyneladende kun fundet to såler fra læderpatiner fra 1400-tallet. Læderpatinen var på det tidspunkt beregnet til indendørsbrug og en luksus forbeholdt de få.⁶⁴ Hvis man samtidig tager træpatinernes sociale placering ud fra de danske kalkmalerier for pålydende, så kunne det tyde på, at både træ- og læderpatiner blev anvendt af en mindre, højere rangerende gruppe af mennesker i dansk kontekst og ikke var allemandseje.⁶⁵

61 Noorlander 1978, s. 13ff; Mathiassen 2001, s. 93; Saguto 2009, s. 35.

62 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waaterringe 2001, s. 11; Mould 2009, s. 10.

63 Stoklund 2003, s. 139

64 Jäfvert 1938, s. 24.

65 Heeland 1926, s. 30; Pratt & Woolley 2008, s. 13.

De få fund af læderpatiner i 1400-tallet erstattedes af en del flere fund af efterfølgeren: tøfler og sko med høje plateausåler af kork under forfoden og træ under hælsædet, indrammet af såler og kant af læder. Kork i 1500-tallets og 1600-tallets fodtøj har været særdeles anvendeligt til beskyttelse mod kulde og søle fra underlaget og var lettere for foden at løfte end forgængeren: patinen med tung træså. Dels i form af designet, hvor korken indgår i en plateausål, der løfter foden flere centimeter fra underlaget, og dels var kork anvendeligt som isolering og beskyttelse mod vand fra underlaget, ligesom en vinprop af kork holder væsken stangen.⁶⁶

Da hæl på sko gjorde sit indtog omkring år 1600, gik „plateau“-patiner ud af brug. Den flade, tykke sål, som karakteriserede patinerne, passede kun til flade sko. Flere skoforskere mener, at den høje hæl var en afart af de høje patiner, og hælen overtog den funktion, patinen havde – at skabe afstand mellem underlag og fod. I 1700-tallets Europa blev patiner af træså og med jernring under brugt i regnvejr eller ved beskidt arbejde, mens meget velhavende kunne erhverve sig en speciallavet galoche, som passede præcist til den enkelte højhælede sko og ofte var fremstillet af en trækerne beklædt med tyndt læder og bekesteligt stof udenpå.⁶⁷ Tilsyneladende er disse typer ikke bevaret fra Danmark, og det er spørgsmålet, om de overhovedet har været anvendt her.

De eneste af disse patine-relaterede innovationer, der blev bibeholdt som værn mod underlaget, var hælen og træskoene. Selvom hælen løftede bagfoden op over underlaget, var den forreste del af skoen tæt på underlaget og dermed meget udsat for smuds (se ill. 4). Visuelt skulle skoene tilsyneladende ligne skomodern mod syd, og derfor adapterede man ikke ellers bedre klimapassende skotyper fra nord. På mokkasiner og kamikker fra de arktiske egne går sålen oftest op omkring fodens sider, så dér er sammensyningen ikke så udsat for sne, vand og søle.⁶⁸ Til gengæld udviklede 1500-tallets høje kork/træsål med læderkant sig sidenhen til en særlig randkonstruktion, den ombukkede rand. Ifølge Goubitz, van Driel-Murray og Groenman-van Waatteringe blev denne randtype anvendt i 1600-tallets mere luksuriøse sko, men for Københavns vedkommende var den ombukkede rand ofte anvendt på et langt bredere udsnit af indbyggernes sko. Dette skyldes formentlig, at man så en særlig fordel i randens praktiske funktion. Ved at glatte randen, der havde pelssiden af skindet udad, hele kanten rundt med et varmt jern kunne skomageren brænde porerne i skindet og derved lukke af for, at vand trængte igennem.⁶⁹ Måske er den vandskyende rand blevet foretrukket i København af netop denne egenskab, selvom det krævede ekstra af skomageren.

66 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waatteringe 2001, s. 16ff, 253. De fundne korksåler fra København er op til 55 mm i tykkelse.

67 Jäfvart 1938, s. 59; Peacock 2005, s. 62; Styles 2007, s. 25.

68 Hansen 1992, s. 119.

69 Evans & Mould 2013, s. 60.

Illustration 4. Omfanget af skader på sko forårsaget af ydre påvirkninger kan bedst observeres på skoene efter konservering. Dette konserverede eksemplar af en herresko fra midten af 1700-tallet viser skader på siderne af overlæderet, især ved forfoden, hvor hælen (der ikke er bevaret her) ikke har kunnet beskytte mod et sølet underlag.

Foto: Vivi Lena Andersen

Holdbarhed og forfængelighed

„Det var dog vistnok sjelden, selve Brolægningen viste sig synlig for Øjet, den var sædvanligt belagt med et tykt Lag Urenlighed (...)“”, skrev Oluf Nielsen i 1885 i et af sine værker om det gamle København.⁷⁰ Jeg er ofte blevet spurgt om, hvordan skoene kan være så slidte ved friktion, når nu gaderne flød med affald. Det spørgsmål lægger op til nye spørgsmål: Hvor meget affald har der egentlig været på gaderne? Og var der affald overalt, hele tiden? Trods problemer med affald i gaderne viser skoene hele perioden igennem ikke desto mindre høj slitagegrad som følge af friktion fra et hårdt underlag på både herre-, dame- og barnesko. Mange af de højhælede sko har småsten presset op i hælene efter gang på gruset belægning (se ill. 5). 1700-tallets finere damesko vidner om, at de brostensbelagte gader er gået hårdt ud over de høje, slanke, læderbeklædte træhæle, når hælen blev sat i underlaget mellem brostenene (se ill. 6).⁷¹ I fodtøjet ser vi altså en tæt kontakt mellem sko og belægning, og vi bør derfor nuancere forestillingen om, at samtlige gader i byen på alle tidspunkter har været tæt pakket med skarn og spildevand fra gavl til gavl. Der har været områder, partier af gader, der ikke var dækket af affald, ikke mindst når belægningen var nylagt, og som med fast underlag har kunnet slide sko igennem. Det kan også tænkes, at brolægningen ved rigmandshuse, rådhuset og slottet var mere velholdt end andre steder i byen, dels

---

⁷⁰ Nielsen 1885, s. 372.

⁷¹ Andersen 2009, s. 100.

Illustration 5. Skohæl med friktionsslitage set nedefra. Her ses også småsten, der er trådt op i læderet under gang på gruset underlag i København. Foto: Vivi Lena Andersen

Illustration 6. Damesko fra 1700-tallets København med træhæl beklædt med læder. Læderet er ved hælen standflade presset op af trækernen efter gang på ujævn brolægning eller som resultat af, at hælen blev sat mellem stenene i brolægningen. Hælen stammer fra en damesko, der blev fundet under Esplanaden 50. Foto: Vivi Lena Andersen

fordi et økonomisk overskud gjorde det muligt og dels af hensyn til de respektive husstandes fodtøj, fremkommeligheden og det æstetiske udtryk.⁷²

Har det opslidende forhold sko og underlag imellem været en påvirkende faktor for, hvordan skoene udviklede sig? I slutningen af 1400-tallet blev flere gader i europæiske byer brolagt, og på samme tid gik man bort fra at gå med vendsyede sko med sål bestående af kun ét lag læder. Omkring år 1500 blev sko inden for kort tid udstyret med flere lag såler.⁷³ Det grusede underlag og stenbelægninger ville give efter for tryk fra skoen, men brolagte underlag giver sig ikke, og derved slides skoen mere.

Ud fra de skriftlige kilder tyder det på, at middelalderens vendsyede sko hurtigt blev slidt. I de middelalderlige regnskaber, for eksempel dronning Kristines, er skoindkøb en stor og hyppig udgiftspost, og fra det schweiziske slot Hallwill er der eksempler på, at tjenestefolkene har fået op til otte par sko om året i løn.⁷⁴ De københavnske middelaldersko er slidt igennem samme sted på skoen som de tyndsålede versioner bagerst på hælen ved vendsyningen, hvor sålen møder over-

⁷² Se også Jørgen Mührmann-Lunds behandling af dette i hans artikel i dette temanummer.

⁷³ Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 15.

⁷⁴ Andersen 1953, s. 20; Koch 1990, s. 77.

delen. Ifølge Catharina Oksen kunne middelalderens sko dog højst holde tre-fire måneder.⁷⁵ Der er naturligvis mange variabler at tage i betragtning med hensyn til holdbarheden såsom vejr, underlag, brugstid, vedligehold samt skoens og læderets kvalitet, og forbruget af fodtøj har ikke været lige stort for alle samfundsgrupper og for alle aldre. Velhavende ville eje mere end ét par sko, ikke udsætte dem for stor belastning, men til gengæld bære dem ofte, fordi det ikke var velanset at gå barfodet. Folk af lavere stand har formentlig oftere gået barfodet, men de har til gengæld måttet udføre fysisk hårdere arbejde, ofte udendørs, der har krævet mere af skoene og slidt dem hurtigere.

Sammenlignes med senere perioders randsyede sko tyder disse trods alt på at have en længere holdbarhed end de vendsyede.⁷⁶ John Styles' gennemgang af regnskaber fra 1700-tallets England viser, at en arbejdsmand (labourer) med udendørs arbejde havde brug for to par sko årligt, mens kvinder af samme klasse kunne nøjes med ét par årligt, ligesom mænd med mindre slidsomt arbejde kunne nøjes med ét par sko årligt.⁷⁷ Også for børn budgetteres med ét par sko årligt, mens meget fattige hushold helt måtte undvære fodtøj.⁷⁸ I en regnskabsbog over forsyninger til det britiske infanteri fremgår det, at et regiment af fodfolk i 1776-77 fik nye sko efter et år.⁷⁹ For danske forhold har Karsten Skjold Petersen studeret hærens munderingsreglementer, hvori slidterminer på uniformens dele indgik. Soldaten kunne i begyndelsen af 1700-tallet få ny såkaldt undermundering som sko af læder én gang årligt.⁸⁰

Spørgsmålene om den vendsyede skos holdbarhed og hvilke faktorer, der synes at nedbryde skoen mest, undersøgte jeg i praksis ved et pilotforsøg på Middelaldercentret i Nykøbing Falster. Det inkluderede fire ansatte som forsøgsdeltagere.⁸¹ De havde forskellige funktioner i middelalderbyen, bar forskellige typer af rekonstruerede middelaldersko, havde forskellige underlag som primære gangområder, og der var forskel i alder, køn og kropsbygning. De registrerede dagligt deres brug af skoene, vedligeholdet af skoene, deres aktiviteter og antal skridt pr. dag. Forsøget viste, at ved hård belastning (høj aktivitet, vådt vejr og vådt underlag) bar skoene tegn på massivt slid bagerst på hælen ved vendsyningen efter kun to ugers brug, og efter tre ugers brug var der slidt hul igennem læderet. Vi kan ikke nøjagtigt sidestille dette med middelalderens forhold, da så mange

75 Oksen 2000, s. 8.

76 Andersen 2014; Riello 2015, s. 82.

77 Styles 2007, s. 72, s. 265. De skotyper, der henvises til i regnskaberne, er de samme som de samtidige danske.

78 Styles 2007, s. 223f.

79 Babits 1982, s. 84f. Personlig kommentar fra Domenic Saguto ved Colonial Williamsburg 18.02.2016.

80 Petersen 2014, s. 16.

81 Pilotforsøg på Middelaldercentret i Nykøbing Falster forløb over sæsonen 2015 fra 1. maj til 16. oktober. Med venlig assistance fra Pia Bach og Catharina Oksen samt forsøgsdeltagerne Søren, Elizabeth, Christine og Miguel.

variabler ikke vil være ens (dyret, der har lagt skind til skoene, garvningsproces og bearbejdning, vejr, temperaturer, underlag, skotype, vedligehold, imprægneringssubstans, skoens pasform i forhold til bæreren, personens alder og erhverv, skotyper, der alt sammen påvirker gangen, og holdbarheden af skoen), men køber vi præmissen med de forbehold, der uundgåeligt er, så havde den hårdt prøvede vendsyede sko en levetid på lidt over en måned (det vil sige kasseret med stort hul i hælen og ingen reparationer). Til sammenligning havde forsøgsdeltageren med arbejde i tørvejr under tag, på et underlag af natursten, tæt ved varme bål og mere stillestående arbejde også slidt igennem læderet bakerst på hælen ved sæsonafslutning, men skoene kunne dog nå op på en holdbarhed på 3 ½ – 4 måneder, før kassation var nødvendig.⁸² Gennemsnittet af disse resultater nærmer sig de brugsperioder, som middelalderens regnskaber synes at afspejle med et holdbarhedstidsspann på 1-4 måneder.

Fælles for alle forsøgsskoenes nedbrydning og slitagemønster er, at de ligesom de originale middelaldersko slides igennem ved vendsyningen bakerst på hælen, hvilket kan opstå efter et par ugers brug. Det vil sige, at skoens vitale dele, overdel og sål, ødelægges på et sted på skoen, der er vanskelig at reparere sig ud af, skoen mister sin funktion som værn mod underlaget, og skoene må kasseres. Brugen af den vendsyede sko på byens brostensbelægninger sled skoen hurtigere igennem ved hælen. Det førte til, at den vendsyede konstruktion måtte træde tilbage for de efterfølgende teknologiske revolutioner: randsyningen, der gav en mere slidstærk og mere vandafvisende konstruktion samt mulighed for tilføjelsen af mellemsål og ydersål og senere tilføjelsen af en hæl, der endeligt kunne tage imod den intense friktionsslitage bakerst på hælområdet, som voldte så store problemer for den vendsyede sko.

I København har vådt vejr og gadens slam og søle været en væsentlig faktor for skoernes nedbrydning, og det ser ud til, at man forsøgte at innovere sig ud af de udefrakommende trusler ved ovennævnte ændringer. Det skal også understreges, at i middelalderens étsålede sko var sålen både bindsål og ydersål. Altså sålen var i direkte kontakt med foden/hosen, men den var som ydersål også i direkte kontakt med underlaget. Det betød friktion fra begge sider af sålen samt angreb af fodsved, der er syreholdigt og bidrager til nedbrydningen af læderet.⁸³ Den rollefordeling er delt op, og slitage fordelt i randsyede sko med flere lag såler.

Alt dette taget i betragtning må det konkluderes, at skiftet fra vendsyet til randsyet sko havde en stor effekt på holdbarheden af skoen, og at tidspunktet for det tekniske skift ser ud til at være sammenfaldende med et vejteknologisk skift med etableringen af brolægning i gaderne omkring år 1500. Underlaget ser dermed ud til at have spillet en væsentlig rolle for måden, sko konstrueres på.

---

82 Vådt vejr er hårdt ved læderfodtøjet, og det nedbrydes hurtigere end ved perioder med tørt vejr. Oksen 2000, s. 18.

83 Reed 1972, s. 79.

Der er dog et forklaringsproblem med hensyn til de åbenlyst upraktiske skotyper. Det praktiske fodtøj trumfede langtfra altid det moderigtige, og vi kan se, at man i København gladeligt bar sarte ruskindssko, tekstilbeklædte sko med silkebroderier, sko med dekorative åbninger, hulmønstre og slidser samt kulørte hæle, selvom gadernes tilstande opfordrede til noget ganske andet.⁸⁴ Den herskende mode og individets selviscenesættelse i byens rum vægtede altså trods alt mere end praktikaliteter. Der sås en opdeling i sociale hierarkier og distinktioner, hvor jo mindre tilpasset skoene var til de beskidte forhold på gaden, jo finere var fodtøjet. Dels som signal om, at ejeren ikke behøvede bevæge sig udendørs, og dels insinuerende, at vedkommende ubesværet kunne erhverve sig et nyt par sko, hvis mødet med gadens urenligheder skulle blive skoen for meget, hvad enten ejeren så rent faktisk havde råd eller ej.

Skoen i skidtet – ved vejs ende

Blev fodtøj designet med affaldsomstændighederne på gaderne i byen for øje? Det korte svar på baggrund af dette indblik fra fodtøjet fra København er: Nej – ikke synderligt. Der fandtes bedre egnede skotyper og konstruktionsteknikker, som var velkendte for datiden, men de blev enten fravalgt eller kun anvendt af de få. De æstetiske og visuelle aspekter var lige så væsentlige som de mere praktiske og fysiske funktionelle behov i valget af fodtøjet. Byens urenlighed har været en konstant trussel både mod de æstetiske såvel som de praktiske behov. Sko var et ud af mange midler til social distinktion, og de fysiske forhold i byen udfordrede denne praksis.

Kan man se problematikker omkring urenlighed, broslægningsart og miljø afspejlet i sko? Ja. Fodtøjets udvikling fra 1300 til 1800 i København viser en påvirkning af måden, gadebelægningen i byen udvikler sig, hvor ændringer i skoens konstruktion medfører, at holdbarheden forlænges. Så kort sagt kan fodtøjets udvikling opsummeres ved: Bedre holdbarhed? Ja tak – men de accepterede normer i samfundet for skoens udseende og de modemæssige og identitetsskabende egenskaber kommer først.

Sko som fænomen balancerer netop dualiteten mellem *nødvendighed* og *forfængelighed*, mellem det fysiske og mentale. Sko har ud over de umiddelbare fysiske egenskaber lige så vægtige identitetsmæssige kvaliteter, der kan fortælle om social status, magtspil, rigdom, kønsroller, alder, etniske tilhørsforhold, seksuel moral, religion og profession.⁸⁵ Sko kan gøre ondt og give fysiske skader, men deres eksistens er og var væsentlig, når det at gå barfodet betragtedes skammeligt

---

84 Andersen 2016.

85 Pratt & Woolley 2008.

og urent som den gade, fødderne betrådte. I vores del af verden forekommer offentligt barfodsgang uciviliseret og signalerer, at man har mistet grebet om almen dannelse som konsekvens af fattigdom eller sindssyge, eller signalerer oprør og respektløs adfærd i forhold til samfundets normer og kulturelle konventioner.⁸⁶ Når fodtøjet ikke er til stede i situationer, hvor det modsatte forventes, har det væsentlig betydning for, hvordan den pågældende person bliver behandlet og anset, samt hvilke rettigheder denne har – eller rettere ikke har. Dertil kommer det uhygiejniske aspekt, hvor det beskidte kan frastøde i mødet med andre, og det kan være farligt for personen selv på grund af risiko for infektion, pådragelse af skader fra byens underlag, der materialemæssigt ikke tilgodeser barfodsgang. Alt i alt er sko stadig uundgåelige, fordi vores samfund og rummene deri – fysiske såvel som mentale – har indrettet sig efter fodtøjs tilstedeværelse. Sko er ofte fremstillet af et meget mere stift materiale end resten af vores beklædningsgenstande, og denne struktur bevirker, at de er modstandsdygtige objekter, som så at sige kan skubbe igen. Som Ellen Sampson formulerer det: „If the foot shapes the shoe, then it is equally true that shoes shape the feet“.⁸⁷ Dette perspektiv lægger sig tæt op ad Ian Hodders Entanglement Theory, hvor mennesker er afhængige af ting, ting er afhængige af andre ting (eksempelvis i fremstillingsprocessen), ting er afhængige af mennesker (for at blive skabt og vedligeholdt), hvorved den gensidige påvirkning udvikler sig kontinuerligt i et selvforstærkende mønster af afhængighed. Man kan sige, at mennesker er afhængige af ting som teknologier, som redskaber til overlevelse og til at fremme sociale relationer, og dette komplekse netværk kræver kontinuerlig social, teknisk og økonomisk vedligeholdelse.⁸⁸

Fodtøj blev opfundet for omtrent 40.000 år siden, formentligt for at beskytte fødderne mod natur- og klimatiske forhold (varme, kulde, giftige dyr og planter, skarpe overflader mv.), men det blev også indikatorer for, hvordan vi gerne vil blive set i andres øjne.⁸⁹ Sko og skidt er derfor uforenelige størrelser. Dette møde af paradokser og fodtøjets mangefacetterede formål og betydninger er grundlæggende affødt af menneskets nære fysiske kontakt med fodtøjet og mødet med underlaget som et fysisk bindeled mellem mennesket og verden omkring det.⁹⁰ Fod, sål og underlag. Menneske, sko og verden.

---

86 Holle 2010.

87 Sampson 2016, s. 139.

88 Hodder 2011, s. 175; 2014, s. 19.

89 Trinkaus & Shang 2008.

90 Shawcross 2014, s. 6.

Litteratur

- Andersen, Ellen 1977: *Danske Dragter. Moden i 1700-årene*. København.
- Andersen, Vivi Lena 2009: „På fod med nyere tids arkæologi – sko som kilde“. Henriette Lyngstrøm (red.): *Glimt fra en anden verden. Specialer ved Forhistorisk Arkæologi 2006 og 2007*. Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, s. 93-102.
- Andersen, Vivi Lena 2012: „Stadens Ureenlighed. Om lossepladskultur i 1700-tallets København“. *Kulturstudier* 2012:2, s. 73-105. <https://doi.org/10.7146/ks.v3i2.7640>
- Andersen, Vivi Lena 2013: „Sko under overfladen – en arbejdsproces. Fodtøj fra de seneste års arkæologiske udgravninger i København“. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje* 2013:9, s. 9-19.
- Andersen, Vivi Lena 2014: „Hug en hæl og klip en tå. Bæredygtighed på fødderne“. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje* 2014:11, s. 13-22.
- Andersen, Vivi Lena 2016: „Old Shoes in a New Perspective – Fashioning Archaeology“. *Fashion Practice: The Journal of Design, Creative Process & the Fashion Industry*, 2016.
- Andersen, Aage 1953: „Et fund af middelalderlige sko og lædersager fra Svendborg“. *Fynske Aarbøger* 1953-1955, s. 1-22.
- Andersson, Gabriella 2013: „Rätt klack – och rätt sula“. Carin Eriksson Lindvall, Kerstin Rydbeck & Louise Rügheimer (red.): *Skor är huvudsaken. Sjutton kvinnliga forskares funderingar om skor*, Uppsala Universitet, s. 32-34.
- Atzbach, Rainer 2006: „Late and Post-medieval Time Capsules: archaeology from the Upper Stories“. *Athena Review* 2006:4(3), s. 1-9.
- Baart, Jan 1977: *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.
- Babits, Lawrence E. 1982: „Shoe Life in the 71st of Foot 1776-1777“. *Military Collector & Historian* 1982, s. 84-86.
- Behringer, Wolfgang 2011: *A Cultural History of Climate*. Polity Press.
- Bennet, Glin 1983: *Beyond Endurance: Survival at the Extremes*. Secker & Warburg.
- Broby-Johansen, Robert 1947: *Den danske billedbibel i kalkmalerier*. Gyldendal.
- Broby-Johansen, Robert 2000 (1953): *Krop og klær – klædedragtens kunsthistorie*. København.
- Bruun, Carl 1890: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dens Historie, Mindesmærker og Institutioner*. Del II. København.
- Douglas, Mary 2006 (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203361832>

- Dowie, James 1861: *The Foot and its Covering with Dr. Camper's work „On the Best Form of Shoe“*. London.
- Egan, Geoff 2005: *Material Culture in London in an Age of Transition: Tudor and Stuart Period Finds c 1450–c 1700 from Excavation at Riverside Sites in Southwark*. Museum of London Archaeology Service.
- Evans, Nick & Mould, Quita 2013: „Footwear“. Julie Gardiner (red.): *Before the Mast: Life and Death aboard the Mary Rose*. Oxbow, s. 59-94.
- Fasol, Theodor 1954: *Was ist Leder? Eine Technologie des Leders*. Stuttgart.
- Goubitz, Olaf, van Driel-Murray, Carol & Groenman-van Waateringe, Willy 2001: *Stepping through time. Archaeological footwear from prehistoric times until 1800*. Stichting Promotie Archeologie.
- Grew, Francis & de Neergaard, Margrethe 2006: *Shoes and pattens*. Museum of London.
- Haastrup, Ulla 1989: *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Nationalmuseet, Christian Ejlers' Forlag.
- Hansen, Jens Peder Hart Hansen 1992: *Qilakitsoq. De grønlandske mumier fra 1400-tallet*. Gyldendal.
- Harris, Susanna 2014: „Leather in archaeology: between material properties, materiality and technological choices“. Susanna Harris & André Veldmeijer (red.): *Why Leather? The material and cultural dimensions of leather*. Leiden, s. 9-21.
- Hatting, Tove 1999: „Husdyrene“. Else Roesdahl (red.) *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*. Gyldendal, s. 110-123.
- Heeland, Hans 1926: *Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark*. København.
- Hodder, Ian 2011: „Human-thing entanglement: towards an integrated archaeological perspective“. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 2011:17, s. 154-177. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2010.01674.x>
- Hodder, Ian 2014: „The Entanglements of Humans and Things: A Long-Term View“. *New Literary History* 2014:45, s. 19-36. <https://doi.org/10.1353/nlh.2014.0005>
- Holle, Nicolai 2010: „Løsladt!“. *Samvirke* august 2010, s. 20-21.
- Jäfvert, Ernfrid 1938: *Skomod och skotillverkning från medeltiden till våra dagar*. Stockholm.
- Jörpeland, Lena Beronius 2001: „Den grå vardagen – städning och renhållning i den medeltida staden“. *Bebyggelseshistorisk tidsskrift, Medeltidsstadens arkeologi* 2001:42, s. 59-74.
- Koch, Hanne Dahlerup 1990: *Læderfodtøjet fra 1300-tals voldstedet Boringholm – belyst på baggrund af upubliceret og publiceret dansk og publiceret europæisk arkæologisk materiale, samt med udgangspunkt heri en vurdering*

- af læderfodtøjet som arkæologisk kilde*. Afdeling for Middelalderarkæologi, Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev, Moesgaard, Højbjerg.
- Koch, Hanne Dahlerup 2000: „Middelalderens gader“. *Kuml* 2000, s. 239-294.
- Kristensen, Hans Krongaard 1999: „Land, by og bygninger“. Else Roesdahl (red.) *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*. Gyldendal, s. 54-81.
- Kroonen, Guus 2013: *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden, Boston.
- Københavns Diplomatarium II 408-09 og V 300-1
- Madsen, Helge Brinch 1994: *Handbook of field conservation*. Konservatorskolen København.
- Mathiassen, Tove Engelhardt 2001: „Sko i Danmark – produktion handel og brug mellem 1750 til 1850“. Bunad- og folkedraktrådet (red.) *Rapport fra Nordisk draktseminar om fot- og håndbeklædning*. Valdres Folkehøgskule 7. – 11. august 2000, s. 93-107.
- Mauss, Marcel 2006: *Techniques, technology and civilisation*. Edited and introduced by Nathan Schlanger, New York.
- McDowell, Colin 1989: *Shoes. Fashion and Fantasy*. München.
- Michel, Amanda 2014: „Skin deep: an outline of the structures of different skins and how it influences behaviour in use“. Harris, Susanna & André Veldmeijer (red.): *Why Leather? The material and cultural dimensions of leather*. Leiden, s. 23-40.
- Mould, Quita 2009: „Burning leather – further evidence that leatherworkers made bad neighbours“. *Archaeological Leather Group Newsletter* 30, September 2009, s. 9-10.
- Mould, Quita 2015: „The home-made shoe, a glimpse of a hidden, but most ‘affordable’, craft“. Gitte Hansen, Steven Ashby & Irene Baug (red.): *Everyday Products in the Middle Ages. Crafts, Consumption and the Individual in Northern Europe c. AD 800-1600*. Oxbow Books, s. 125-142.
- Nielsen, Oluf 1885: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV. Kjøbenhavn i Aarene 1536-1660*. København.
- Nielsen, Niels Åge 1989: *Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie*. København.
- Noorlander, Hans 1978: *Wooden shoes, their makers and their wearers*. Arnhem.
- Oksen, Catharina 2000: *Rekonstruktioner af mands- og kvindedragter på Middelaldercentret – et øjebliksbillede af 1390’erne*. Middelaldercentret.
- Olsson, Anders 1999: „Spår av avfallshantering i ett urbant sammenhang“. *Meta* 1999:1, s. 49-65.
- Peacock, John 2005: *Shoes. The Complete Sourcebook*. London.

- Petersen, Karsten Skjold 2014: *Kongens klæder. Hærens uniformer og udrustning i Danmark-Norge*. Historika, Tøjhusmuseet.
- Pratt, Lucy & Woolley, Linda 2008: *Shoes*. V&A Publishing.
- Quinn, Bradley 2010: *The Boot*. Laurence King Publishing.
- Reed, Ronald 1972: *Ancient Skins, Parchments and Leathers*. London & New York.
- Riegels, Niels Ditlev 1786: „Skarn og skarnagere“. *Kiøbenhavn's Skilderie* 1786:1.
- Riello, Giorgio 2015: „Production for Consumption“. Helen Persson (red.): *Shoes : Pleasure & Pain*. V&A Publishing, s. 79-87.
- Saguto, Al 2009: *M. De Garsault's 1767 Art of the Shoemaker*. An annotated translation by D. A. Saguto. Costume Society of America Series by the Colonial Williamsburg Foundation.
- Sampson, Ellen 2016: *Worn. Footwear, Attachment and Affective Experience*. The Royal College of Art, London.
- Saxtorph, Niels M. 1997: *Danmarks kalkmalerier*. Politikens Forlag.
- Schmidt, Anne Lisbeth 2013: „Konservative gamle skind“. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje* 2013:7, s. 4-12.
- Seebold, Elmar 1995: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin.
- Shawcross, Rebecca 2014: *Shoes: An Illustrated History*. Bloomsbury.
- Stoklund, Bjarne 2003: *Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*. Museum Tusculanum.
- Styles, John 2007: *The Dress of the People: Everyday fashion in eighteenth-century England*. Yale University Press.
- Swann, June 2001: *History of footwear in Norway, Sweden and Finland. Prehistory to 1950*. Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien.
- Swann, June 2010: „English and European Shoes from 1200 to 1520“. Rainer Christoph Schwinges & Regula Schorta (red.): *Fashion and Clothing in Late Medieval Europe. Mode und Kleidung im Europa des Späten Mittelalters*. Abegg-Stiftung Scwabe, s. 15-23.
- Sørensen, C. J. 1927: *Lidt om Skotøjsindustriens Udvikling gennem Tiderne*. København.
- Sørensen, Mikkel 2014: „Klimaforandringer, kulturmøder og innovationer. Et dybt tidsperspektiv fra den arktiske verden“. Mikkel Sørensen & Mikkel Fugl Eskjær (red.): *Klima og mennesker. Humanistiske perspektiver på klimaforandringer*. Museum Tusculanums Forlag, s. 29-52.
- Thage, Ole 2013: *Hvordan går du? Fodnoter om gangens kultur og biologi*. Lindhardt og Ringhof.
- Thomson, Roy 2006: „The nature and properties of leather“. Marion Kite & Roy Thomson (red.): *Conservation of Leather and Related Materials*. Oxford, s. 1-4. <https://doi.org/10.4324/9780080454665>

- Thomson, Roy 2011: „Skin, leather and tanning : Some definitions“. Roy Thomson, & Quita Mould (red.): *Leather tanneries: The archaeological evidence*. Archetype Publications in association with the Archaeological Leather Group, s. 3-7.
- Trinkaus, Erik & Shang, Hong 2008: „Anatomical evidence for the antiquity of human footwear: Tianyuan and Sunghir“. *Journal of Archaeological Science* 2008: 35(7), s. 1928-1933. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2007.12.002>
- Volken, Marquita 2014: *Archaeological Footwear: Development of shoe patterns and styles from Prehistory till the 1600's*. SPA Uitgevers.
- Wiene, Inger 2013: „Kiøbenhavn's Folk plages tit af skidne Gader“. *Historiske Meddelelser om København* 2013, s. 132-164.
- Wubs-Mrozewicz, Justyna 2005: „Shoes and shoemakers in late medieval Bergen“. *Collegium Medievale* 2005, s. 7-35.

Utrykte kilder

Brolægningskommissionens arkiv 1774-1819. Københavns Stadsarkiv.

English abstract

Shoes and Filth – In the Footsteps of the Copenhageners in the Medieval and Early Modern periods

The city of Copenhagen expanded during the medieval and early modern period, and the population as well as the waste and challenges with uncleanliness in the streets increased. The feet and footwear of the Copenhageners were daily in direct contact with this filth and dirt, and in the article the question is raised whether the streets conditions were affecting the footwear design, development and use. An object biographical approach is applied in the examination of archaeological everyday shoes from Copenhagen, from the period 1300-1800, with the help of science, craftsmanship and experimental archaeological analyzes of footwear materials, durability and use as well as the actual surfaces that the shoes and feet walked on. This is also involving written sources, the visual arts and the finer preserved footwear. The study suggests that the uncleanliness and street surface are reflected in the shoes in the form of construction techniques and material use leading to improved durability. At the same time known and better solutions were opted out, and furthermore the very impractical footwear were among the Copenhageners favorites. The shoe's aesthetics, social importance and identity qualities were weighted heavily – in the expense of practical benefits.